

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН СЫНЧЫЛ ЭСТЕТИКАСЫНЫН ӨНҮГҮШҮ

Исмаилова Бактыгүл Таштемировна

филология илимдеринин кандидаты, доцент

Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университети

***Аннотация.** Аталган илимий макалада кыргыз адабият таануусу жана сынынын калыптануу, өнүгүү тарыхы боюнча сөз кылууга аракеттер жасалды. Кыргыз эли эзелтен көркөм сөз өнөрүнүн бай казынасына ээ болуп келген. Анын тутумунда ырым-жырым, эмгек ырларынан тартып, “Манас” сыяктуу эпоско чейин бар. Коомдук турмуштук тажрыйба, аң-сезимдин өнүгүп өсүүсү менен катар көркөм сөз да өз өмүрүн улам өнүктүрүп жүрүп отурат. Бардык өнүгүү сыяктуу эле сөз өнөрү да өз өнүгүүсүндө өзүн-өзү таанып билүүчүлүк аракеттерди кошо жаратып, көркөм сөздүн коомдо ээлеген орду, барк-баасы жөнүндөгү сынчыл ойломду өнүктүрүп өстүрдү.*

***Ачкыч сөздөр:** адабий сын, адабий-эстетикалык, жаралуу, калыптануу, жетилүү мезгили, постсоветтик мезгил, өзүмдүк сын, профессионалдык деңгээл, көркөмдүк нарк.*

***Ключевые слова:** литературная критика, литературно-эстетическое, созданный, формирование, период зрелости, постсоветский период, личная критика, профессиональный уровень, художественная цена.*

***Key words:** literary critics, literary and aesthetic, created, formation, maturity, post-Soviet period, personal critics, professional level, artistic price.*

Жаралуу, пайда болуу мезгили советтик доорго туш келген, ошол доордун камкордугу жана көзөмөлү алдында өнүгүп-өскөн жаңы жазма адабияттардын өнүгүү тарыхын совет мезгилиндеги адабият тарыхчылары жаралуу, калыптануу, жетилүү деп үч этапка бөлүп карап келишкен. Мындай бөлүштүрүү бүгүнкү күндө да актуалдуу, болгону буга “постсоветтик мезгилдеги адабият” деген дагы бир доордук аталыш кошулду. Мындай доордук бөлүштүрүүнү ошол эле адабияттардын адабий сын жана адабият таануу илимине карата да колдонууга болот. Себеби, адабият жаралган жерде адабий сындын да алгачкы элементтери, үлгүлөрү, аракеттери пайда болуп, улуттук адабияттын деңгээли улам көтөрүлүп, өнүгүп-өскөн сайын адабий сын, адабият таануу да өзүнүн профессионалдык деңгээлин жогорулатып, илимий-эстетикалык табит, таанымын курчутуп жүрүп отурат.

Кыргыз эли эзелтен көркөм сөз өнөрүнүн бай казынасына ээ болуп келген. Анын тутумунда ырым-жырым, эмгек ырларынан тартып, “Манас”

сыяктуу алп эпоско чейин бар. Коомдук турмуштук тажрыйба, аң-сезимдин өнүгүп өсүүсү менен катар көркөм сөз да өз өмүрүн улам өнүктүрүп, өстүрүп жүрүп отурат. Бардык өнүгүү сыяктуу эле сөз өнөрү да өз өнүгүүсүндө өзүн-өзү таанып билүүчүлүк аракеттерди кошо жаратып, көркөм сөздүн коомдо ээлеген орду, барк-баасы, келечек перспективасы жөнүндөгү сынчыл ойлومду өнүктүрүп өстүрөт. Өзүмдүк сын, өзүмдүк таанып билүүсүз коомдук өнүгүүнүн эч бир тармагында өнүгүү болбойт. Өнүгүүнүн мындай жалпы мыйзамченемдүүлүктөрүнөн улуттук көркөм сөз сынынын эволюциясы да тышкары эмес. Ушул жагдай туурасында белгилүү сынчы, адабиятчы К. Даутов “Адабий сын кантип жаралган?” деген монографиялык китебинде төмөндөгүдөй ойлорун айткан: “Профессионал адабият менен искусство жанрларынын фольклордук формасы кайсы мезгилден тартып жашаса, эстетикалык-сынчыл ойлордун элдик үлгүлөрү да ошондон бери карай өмүр сүрөт. Анын адепки эмбрионал элементтери элдик карапайым аң-сезимдин түпкү катмарларында, тагыраак айтканда, адам рухий-практикалык ишмердигин баштап, асылдык- кооздук дүйнөсүнө, өзү түзүп, жасап кирген көркөм байлыктарга өз мамилесин билдирүүгө өткөн күндөн эле пайда болот. Бардык рухий байлык, көркөм кенчибиздин башатынын башаты тил менен сөздүн пайда болушунан башталса, элдик эстетикалык-сынчыл ойлордун эң алгачкы көрүнүп-көрүнбөгөн, сезилип- сезилбеген түйүлдүгү да ошол тил менен сөздүн жалпы нарк-маанисин аңдап билүүгө жасаган биринчи аракет, биринчи кадамдан башталганын көрүп жатабыз” [3. 19-21-б.].

Бүгүнкү күндө улуттук адабий сыныбыздын жаралыш тарыхы жетиштүү эле деңгээлде изилденип калды. Бул маселеге байланыштуу алгачкы аракет адабиятчы Күмөн Рысалиевге таандык. Ал адабий сыныбыздын пайда болушу жана калыптанышы жөнүндөгү макалаларын ХХ кылымдын 60-жылдарынын соңунан тартып жарыялай баштап, 1971-жылы “Кыргыз совет адабий сынынын калыптанышы жана өнүгүшү” деген аталышта кандидаттык диссертация коргогон. Улуттук адабий сындын тарыхын изилдөөчү дагы бир адис адабиятчы К. Байжигитов кийин белгилегендей, бул эмгекте “сындын жаралыш өбөлгөлөрү жөнүндө сөз болбогону, жанрлардын пайда болуу, өнүгүү механизмдеринин эске алынбаганы, сынчылардын оригиналдуулугу менен индивидуалдуулугу, жазуучулук сын менен профессионалдуу сындын тажрыйбаларынын алакасын аныктап берүүгө батынбагандыгы, бул проблемалардан айланып өткөндүгү” [1. 4-5-б.] менен катар, өз учурундагы советтик идеологиялык талаптарга ылайык изилдөөнүн обьектисине алынган материалдар да коммунисттик партиянын көрсөтмөлөрүнө ылайыкташтырылып талдоого алынгандыгы, демек, изилдөөнүн жыйынтыктары бүгүнкү күндүн талабынан алып караганда моралдык жактан

бир топ эскирүүгө дуушар болгондугун айтпасак да түшүнүктүү. Эгемендүүлүктөн берки мезгил аралыгында улуттук адабий сындын тарыхы, табиятын изилдөө багытында бир топ алгылыктуу иштер жасалды. Алардын эң орчундуулары катары К. Даутовдун “Адабий сын кантип жаралган?” аттуу монографиялык эмгегин (Бишкек, 2002) жана К. Байжигитовдун “Кыргыз адабий сынынын жаралыш жолдору” аттуу докторлук диссертациясын (Бишкек, 2011) белгилеп өтсөк болот.

“Адатта адабий көркөм сыныбыздын тарыхын 1926-жылдан гана баштап жүрүшөт, - дейт К. Даутов, өз изилдөөсүндө, – Балким, ал дагы нараак барып, 1911-жылы чыккан Молдо Кылычтын казалдарына жазган Ишенаалы Арабай уулунун алгы сөзүнөн келер же ушул эле акындын 1925-жылы Москвадан басылган “Тамсилдерине” жазган Базаркул Даныяр уулунун баш сөзүнөн жол алар. Же ушул эле автордун ушул эле жылы “Касым ырларына” каалоосун билдирген бет ачарынан түйүлдүк байланар. Кеп анда эмес. Кеп анын предысториясында, жанрдын официалдуу тарыхый биографиясы башталганга чейинки элдик эстетикалык-сынчыл ойлордун тарыхында” [3, 16]. Логикалык басым изилдөөнүн предметине жараша адабий сын жаралганга чейинки түп башаттарга, “предысторияга” багытталып жаткандыгы түшүнүктүү. Изилдөөчү өзүнө чейин адабий сындын жаралыш мезгилин иликтөөгө алган Күмөн Рысалиевдин эмгегине баа берип жатып, эмгектин “Советтик кыргыз сынынын калыптанышы жана өнүгүшү 1926-1954-жылдар” аталышынын өзү эле анын авторунун өз изилдөө предметин жеткиликтүү деңгээлде түшүнө албагандыгынын далили экендигин белгилейт. “Чын-чынына келгенде, – дейт ал, – 1926-1954-жылдар кыргыз адабий сынынын көз жаруу, калыптанууга жол алуу гана мезгили. Сөздүн кенен маанисиндеги кадимки профессионал сын жышаандары дал ошол автор иликтөөсүнө нокот койгон учурдан кийин, ошол кезде адабиятка жаңыдан аралашкан Ш.Үмөталиев, А.Салиев, К.Асаналиевдердин чыгармачыл ишмердүүлүктөрү активдешинен көрүнө баштайт. Ошондон бери карай гана сын көркөм сөз өнөрүнүн эстетикалык табияты, ички закондору, түпкүлүктүү проблемалары жөнүндө адабияттын өз деңгээлинен туруп сөз айтууга аздап-аздап аракет жасап келет” [3. 10-б.].

XX кылымдын 50-жылдарынын баш ченинде Совет өлкөсүндө болуп өткөн тарыхый окуядан кийин коомдук турмуштун бардык тарабында, өзгөчө маданий чөйрөдө жаңыланууга болгон умтулуулар өтө бир шыктанган жандануучулук, тездетилген темп менен жүрө баштады. “Бул окуя – өкмөт башчысы И.В.Сталиндин дүйнөдөн кайтышы (1953, март) жана ушуга байланыштуу, ушуга удаа өнүккөн окуялар, “культ личностту” сынга ала баштаган, репрессиялар маселесин козгогон 1953-жылдын июль пленуму, 1956-жылдагы партиянын XX съезди, кийинчерээк 1962-жылдагы XXII

сьездинини чечимдери, КПССтин жаңы программасынын кабыл алынышы түзөт.

“Сталиндик бийликтин аякташы менен 30-жылдардан берки массалык кырып-жоюулар боюнча иш козголду. Коомчулук, интеллигенция прогрессивдүү өзгөрүүлөр болоорун сезип-туюп турушту.

Согуштан кийин кайрадан күч ала баштаган искусствого болгон партиялык жетекчиликтин “кылдан кыйкым, жумурткадан кыр издеген” кыйкымчылдыгы 1946-жылдагы (1) “Ленинград”, “Звезда” журналдары жөнүндө” (2), “Театрлардын репертуарын жакшыртуу жөнүндөгү” адилетсиз Токтомдор, отузунчу жылдардын акырында пайда болгон кесепеттүү “конфликтсиздик теориясы” искусствонун, адабияттын чыныгы маңызы, көркөмдүк наркы эмнеде экендигин түшүнгөн, дүйнөлүк классикалык адабияттан, адабий эстетиканын өнүгүш эволюциясынан тааныштыгы жетиштүү адабий коомчулуктун нааразылыгын жаратпай коймок эмес. Башкача айтканда, адабий коомчулук өзгөрүүлөргө даяр эмес. Маселен, 1953-жылы “Литературная газета” өзүнүн биринчи майга арналган санында (б. а. Сталин кайтыш болгондон көп узабай) көп жылдык официалдуу традицияны бузуп, биринчи бетине советтик эмгек жөнүндө эмес жалаң сүйүү жөнүндөгү ырларды берген. Ушул фактынын өзү эле авторитардык регламентацияны четке кагуу, адамга, анын табигый сезим, суроо-талаптарына артыкчылык берүүнү түшүндүрүп турат” [5. 250]. Бул жылдардагы адабий коомчулуктун духун көтөргөн жагымдуу фактылардын бири – 1930-жылдары, 40-жылдардын экинчи жарымында репрессияга кабылган, эмгектери окууга тыюу салынгандардын көпчүлүгүнүн реабилитацияланышы болду. Мисалы, Молдо Кылычтын чыгармачылыгына салынган тыюу алынды, 1956-жылдан кийин Т. Айтматов, Т. Байжиев, Т. Саманчиндер ж. б. акталды.

1946-жылдагы театрлардын репертуарын жакшыртуу жөнүндөгү токтом боюнча 1958-жылы “Об исправлении ошибок в оценках опер “Великая дружба”, “Богдан Хмельницкий”, и “От всего сердца” (Постановление ЦК КПСС от 28 мая 1958 года) деген түзөтүү токтом кабыл алынды. М. Булгаковдун тыюу салынган “Мастер и Маргаритасы”, Андрей Платоновдун, Анна Ахматовалардын ырлары басылмалардан жарык көрө баштады.

Адабий сын активдешти. Өндүрүшчү, же саясий пропагандалык, агитациялык темага жашынган көркөмдүк наркы төмөн чыгармалар сынга алына баштады. Маселен, кийин “алтымышчылардын” (“шестидесятник”) катарына кирген Федор Абрамов деген жаш жазуучу официалдуу таанылган, сталиндик сыйлыктын лауреаттары С. Бабаевскийдин “Кавалер золотой звезды”, Г. Николаевдин “Жатва” ж. б. авторлордун куюп койгондой окшош кемчиликсиз каармандарын сынга алып, “кудрявое однообразие” деп

шылдыңга алат. Бул пикирди белгилүү адабиятчы жана сынчы К. Бобуловдун сынчылык ишмердүүлүгү боюнча жазылган макаладан келтирүүгө болот [5, 120].

Профессионалдык кыргыз адабиятынын баштоочуларынын бири Касым Тыныстановдун аңгемесинин лирикалык каарманы “Ар ким алган тарбиясынын, бийлеп турган заманынын кулу” деп айтканындай, бир чети советтик адабияттын, социалисттик реализм методунун саясатташкан тыкыр көзөмөлдүү талаптары менен кысылган, экинчи чети ошол эле советтик учурда советтик идеологиянын айныбас акыйкаттыгына, партиянын искусство жана адабият жаатындагы көрсөтмөлөрүнүн даанышмандыгына чын дилдеринен ишенген кыргыз акын, жазуучуларынын чыгармачылыгында да жогорудагыдай салтанаттуулук, шаңдануучулук көрүнүштөр жетиштүү эле деңгээлде көп болгондугу анык. Мисалы, 1940-жылдардын аягы, 50-жылдардын баш ченинде жарык көргөн көлөмдүү чыгармалар Т.Сыдыкбековдун “Биздин замандын кишилери”, Н.Байтемировдун “Салтанат”, “Жаш жүрөктөр”, К.Баялиновдун “Бакыт”, К.Жантөшевдин “Жалындуу жаштар” романдары согуш мезгили жана согуш жаңы аяктаган учурду сүрөттөөгө алышса дагы, Ч.Айтматовдун согуш темасындагы чыгармаларындагыдай кыйынчылыктарды, согуштун каатчылыгын сезүүгө мүмкүн эмес. Баарында баш каармандар акылдуу, иш билги, кыйынчылыктарды жеңүүнүн жолдорун оңой эле таба билет, ал жетектеген коллектив ийгиликтерге оңой эле жетип, терс каармандарды бат эле тарбиялап, өз катарларына кошуп алышат. Согушта курман болгон жакын адамдарынын эрдик иштерине сыймыктануу салтанатынын жанында жоктоо кайгысы сыяктуу табигый сезимдердин катышы жокко эсе. Поэзияда деле ушундай көрүнүштөр басымдуу орунду ээлеген.

“Бер команда, маршалдар,

Чекке барып турабыз.

Миң-миллион жоо келсе,

Баарын тегиз кырабыз”, – деген духта. Ал эми адабий сында шаңдануучулук тенденцияны жактаган декларативдүү көрүнүштөр андан бетер. Себеби башка союздук республикалардагы адабий сындын катарында 1920-жылдардын соңунан тартып кыргыз адабий сыны көркөм чыгармаларды адабий-эстетикалык планда баалап, түшүндүрүү милдетине караганда, көбүнчө көркөм чыгармачылыктын спецификалык өзгөчөлүгүн эске албастан, алардын мазмунуна ашыкча коом таануучулук милдет жүктөп, вульгаризатордук-социологиялык талдоо жүргүзүп, чыгарманын образдык системасы, жанрдык-стилдик, поэтикалык-эстетикалык изденүүлөр жана табылгалар маселесин караштырууга караганда, “советтик коллективизм

идеясынын артыкчылыгын көрсөтпөйт (же көрсөткөн)” “социалистик турмуштун жетишкендиктерин даңазалайт (же жетиштүү деңгээлде көрсөтпөйт)”, “эски заманды көксөйт”, ”бай-манапчыл идеяларын жайылтат”, “пантүркист, панисламист” деген жарлыктарды тагып, бүтүм чыгарууга көбүрөөк ык алып калышкан. Улуттук адабиятыбыздагы мындай терс көрүнүштөрдүн кыркынчы жылдардын аяк чениндеги үлгүлөрү катары М. Алыбаевдин “Мааниси жок махабат” (“Кызыл Кыргызстан”, 1947, -9-сент),

Ж.Самагановдун “Саманчиндин эмгектериндеги космополитизм жана буржуазиялык улутчулдук рецидивдер” (“Кызыл Кыргызстан”, 1949, -10-апр), “Манас” эпосунун элдүүлүгүн аныктоо боюнча 1952-жылы 6-10-июнда Фрунзе шаарында өткөн Бүткүл союздук илимий конференция жана албетте, К.Тыныстановдун, С.Карачевдин, К.Баялиновдун, А.Токомбаевдин ж. б. акын-жазуучулардын чыгармачылыгындагы “саясий катачылыктарды” ашкере күчөтүп көрсөткөн адилетсиз сындарды эске алсак болот.

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагыдай терс көрүнүштөр менен катар советтик мезгилдин, советтик адабияттын кыргыз адабиятынын өнүгүп өсүшү үчүн прогрессивдүү роль ойногондугун таанылгыс чындык катары белгилөөгө болот.

Адабияттар:

1. Байжигитов К. Кыргыз адабий сынынын жаралыш жолдору. Текст/ К. Байжигитов // (Доктордук диссертациясынын авторефераты). -Б. 2011. 40-б.
2. Бобулов К. Адабият жана мезгил. Текст/ К. Бобулов // -Ф. 1973. 195-б.
3. Даутов К. Адабий сын кантип жаралган. Текст/ К. Даутов // -Б. 2002. 250-б.
4. Исмаилова Б. Сынчылыктын башатында (макала). Текст/ Б. Исмаилова // –ОшМУнун Жарчысы. -2016. № 1, 120-128-б.
5. Камалов А. Чынчыл сындын сырттаны. -Б. 2007. 242-б.